

УДК: 82-3

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.37

Исмаилова Р.

Ош мамлекеттик университети

КӨРКӨМ КТОРМОНУН АДАБИЙ ПРОЦЕССТЕГИ ОРДУ ЖАНА МААНИСИ

Кыскача мазмуну: Макалада улуттук адабияттын жаралышы жана калыптанышында көркөм котормонун ролу, таасири жөнүндө айтылат. Көркөм котормонун теориясы жана принциптери, методологиялык усулдары ошондой эле пайда болушу жана калыптанышы жөнүндөгү маселелер мурдагы союздун деңгээлинде, айрыкча орус жана совет адабиятында көп жылдар бою талашып-тартышууну, адабий полемиканы жаратып келди. Профессионал адабиятыбыздын пайдубалын көтөргөн кыргыз акын-жазуучуларынын дээрлик көпчүлүгү чыгармачылыгын көркөм котормодон баштап, болгондо да орус жана орус тили аркылуу дүйнөлүк адабият өкүлдөрүнүн чыгармаларын которуп, ошонун таасири менен өздөрүнүн жазуу манерасын, стилин калыптандырган, жанр жөнүндөгү көз карашын байыткан, классиктердин тажрыйбасынан таалим алышкан. Кыргыздын алгачкы интеллигенттери Казан, Алматы шаарларында билим алып, алгач татар жана казак тилинде көркөм адабияттар менен таанышканы белгилүү. Ал эмес, тунгуч чыгармаларын казак тилинде жазышкан. Мисалы, Гоголдун “Өлүү жандары” биринчи казакчадан кыргызчага которулган. Жаңы телчигип келаткан жанрга бороз салышкан акын-жазуучуларга жакындан жардам бере турган сөздүктөр, справочниктер болгон эмес [Х. Карасаев].

Түйүндүү сөздөр: стиль, жазуу манерасы, жанр, идея, көркөм дүйнө, жаңы метод, жаңы усул, котормочу-редактор, илим-билим, механикалык которуу, табылга, специфика, адабий байланыш, маданий байланыш.

Исмаилова Р.

Ошский государственный университет

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация: В статье говорится о роли и влиянии художественного перевода в создании и становлении национальной литературы. Теория и принципы художественного перевода, методологические приемы, а также вопросы возникновения и становления на постсоветском пространстве, особенно в русской и советской литературе, уже много лет являются предметом дискуссий и литературной полемики. Практически большинство кыргызских поэтов-писателей, поднявших фундамент нашей профессиональной литературы, начинали свою деятельность с художественного перевода, переводили произведения представителей мировой литературы через русский язык. Известно, что первые кыргызские интеллигенты получили образование в городах Казани и Алматы и впервые познакомились с литературными произведениями на татарском и казахском языках. Они даже писали свои первые произведения на казахском языке. Например, «Мертвые души» Николая Гоголя впервые были переведены с казахского на кыргызский язык. Словарей и справочников, которые могли бы помочь поэтам и писателям входящим в новый жанр не было [Х. Карасаев].

Ключевые слова: стиль, манера письма, жанр, идея, художественный мир, новый

метод, новый метод, переводчик-редактор, наука-знание, механический перевод, открытие, специфика, литературная коммуникация, культурная коммуникация.

Ismailova R.
Osh State University

THE PLACE AND SIGNIFICANCE OF LITERARY TRANSLATION IN THE ARTISTIC PROCESS

Abstract: The article deals with the role and influence of literary translation in the creation and development of national literature. The theory and principles of literary translation, methodological techniques, as well as issues of emergence and formation in the post-Soviet space, especially in Russian and Soviet literature, have been the subject of discussion and literary controversy for many years. Almost the majority of Kyrgyz poets-writers, who raised the foundation of our professional literature, began their activities with literary translation, translating works of representatives of world literature through the Russian language. It is known that the first Kyrgyz intellectuals were educated in the cities of Kazan and Almaty and for the first time got acquainted with literary works in the Tatar and Kazakh languages. They even wrote their first works in the Kazakh language. For example, “Dead Souls” by Nikolai Gogol was first translated from Kazakh into Kyrgyz. There were no dictionaries and reference books that could help poets and writers entering the new genre [Kh. Karasaev].

Keywords: style, writing manner, genre, idea, artistic world, new method, translator-editor, science-knowledge, mechanical translation, discovery, specificity, literary communication, cultural communication.

Кыргызстандын бүгүнкү маданияты, илим-билим, искусство тармагындагы бардык жетишкендиктеринин башатында көркөм котормонун таасири сезилет. Анткени, орус маданияты аркылуу бүткүл дүйнөлүк маданияты өзүнө сиңирүү өсүп-өнүгүүнүн азыркы деңгээли биринчи кезекте алардын чыгармаларын которуудан болду. Тарыхтан белгилүү болгондой, формасы улуттук, мазмуну социалисттик көркөм адабиятты өнүктүрүүгө СССРдин тушунда 15 союздук республикалардын маданий турмушунда коммунисттик партиянын тапшырмасы менен кандай гана иш-чаралар өткөрүлбөдү. Алардын баары болбосо да, көпчүлүгү өз жемишин берип, ар бир союздук республикалар өз улутунун көркөм адабиятынын өсүп-өнүгүшүнө аракеттеништи. Социалисттик коомду куруунун базиси катары эсептелинген В.И. Ленин, К. Маркс, Ф. Энгельс, В. Г. Сталиндин чыгармалары менен бирге орус адабиятынын классиктери: А.С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, М. Гоголь, М. Горький, Л. Н. Толстой, дүйнөлүк адабияттын корифейлери; Байрон, Бальзак, Гёте, Гейне, Э. Хемингуэй, В. Достоевский, ошондой эле Чыгыштын ойчулдары Навои, Низами, Омар Хайам, Рудаки, Фирдоусинин чыгармаларынын таржымалы улуттук адабиятыбыздын өнүгүү процессине эбегейсиз деңгээлде салым кошту. Жалпы маданиятыбыздын өсүү процессин күчөттү жогорулатты жана байытты.

Көркөм котормонун теориясы жана принциптери, методологиялык усулдары ошондой

эле пайда болушу жана калыптанышы жөнүндөгү маселелер мурдагы союздун деңгээлинде, айрыкча орус жана совет адабиятында көп жылдар бою талашып-тартышууну, адабий полемиканы жаратып келди. Мунун мисалын көркөм котормо жөнүндө атайын эмгектерди жаратышкан жана башка бир топ адабиятчы, илимпоз жана котормочу акын-жазуучулардын эмгегинен көрүүгө болот. “Көркөм котормо адабий чыгармачылыктын бир түрү гана болбостон, бир тилден экинчи тилди жаратат” [Новрузов], “биринчи учурда, “чочун турмуш чочун мүнөздө, нравада жана үрп-адатта” чагылдырылса да чындыкты таамай, так, өзгөртүүсүз көрсөтүп, экинчи учурда “чочун турмуш” кайсы деңгээлде болбосун биздин турмуш чындыгыбыз менен дал келиши керек” [Гагечиладзе], котормонун мыктылыгына тагыраак айтканда, сапатына баа беришкен.

Улуттук адабияттын жаралышында жана калыптанышында көркөм котормонун ролу, таасири чоң болгон. Бул жөнүндө атайын кийинки главаларда токтолобуз. Профессионал адабиятыбыздын пайдубалын көтөргөн кыргыз акын-жазуучуларынын дээрлик көпчүлүгү чыгармачылыктын көркөм котормодон баштап, болгондо да орус жана орус тили аркылуу дүйнөлүк адабияттын өкүлдөрүнүн чыгармаларын которуп, ошонун таасири менен өздөрүнүн жазуу манерасын, стилин калыптандырган, жанр жөнүндөгү көз карашын байыткан, классиктердин тажрыйбасынан таалим алышкан. Көркөм котормодо которула турган башка тилдеги автордун тилин жана которулган тилди (өз эне тилин же башка тилди) жакшы билүү талабы бекеринен коюлган эмес. Жакшы котормочу биринчи кезекте жакшы окурман болушу шарт, анткени которо турган чыгарманы терең түшүнүп, анын маанисин, идеясын, таалим-тарбиясын жана көркөм дүйнөсүн терең өздөштүрбөсө, котормо максатына жетпейт. Экинчиден, тексттин филологиялык жаратылышын анализдеп, морфологиялык-стистикалык, синтаксистик-композициялык курулушуна маани берүүсү зарыл. Мына ушул талаптар адегенде эле аткарыла бербеген.

Көркөм котормонун баштапкы этаптарында көптөгөн адистердин пикиринде көркөм котормонун алгачкы карлыгачы К. Баялинов которгон Лермонтовдун “Үч курма” деген ырынан башталат деп эсептесек, К. Баялинов М. Горькийдин “Макар Чудрасын” [1927-ж.], З.Лилинанын “Наш учитель Ленин” аңгемесин [1925-жыл] которгон. Адабиятчы, илимпоз Ж. Бегеева: “20-жылдардын экинчи жарымында пайда болгон котормо жанры эпизоддук мүнөздө болгон” дейт.

Орус тамсилчиси И.А. Крыловдун “Ийнелик менен Кумурска” [Которгон К. Тыныстанов Окуу китеби (кырг тилинде) Биринчи китеп, Ташкент. 1924. 57-58-бет], “Өзгөрүш ырлары” (Ырлар), В.П. Катаев. “Негрдин баласы” Нисурат. (аңгеме), П. Дорохов. “Большевиктин баласы” (аңгеме), “Сурнай менен добулбас” (аңгеме), Л. Сейфуллина “Дыйкандын Ленин тууралуу айтканы” (аңгеме)[□] сыяктуу чыгармалар которулган.

Жогоруда аталган көркөм котормолордун сапаттык деңгээлине өз кезегинде эч кандай сын-пикирлер айтылбаган. Анткени, көркөм котормого баа берип, аны түп нускасы менен ар

тараптан салыштырып, анализдеген атайын даярдыктагы, такшалган (котормочу-редактор) адистер болбогон. Өзүңүздөргө маалым болгондой, кыргыздын алгачкы интеллигенттери Казан, Алматы шаарларында билим алып, алгач татар жана казак тилинде көркөм адабияттар менен таанышканы белгилүү. Ал эмес, тунгуч чыгармаларын казак тилинде жазышкан. Мисалы, Гоголдун “Өлүү жандары” биринчи казакчадан кыргызчага которулган. Жаңы телчигип келаткан жанрга бороз салышкан акын-жазуучуларга жакындан жардам бере турган сөздүктөр, справочниктер [Х. Карасаев] болгон эмес.

Ошентсе да алгачкы он-жыйырма жылдыктагы котормолор көркөм котормого коюлган талаптар, эрежелер, теориялык-практикалык сабаттуулукка, жаңы жанрдын спецификалык өзгөчөлүгүн таанып-билүүгө, эң башкысы чыгармачылык менен мамиле жасоого үйрөттү.

1923-жылга чейин Кыргызстандын Түндүк регионунда окуу казак жана татар тилинде, ал эми Түштүктө өзбек жана татар тилдеринде жүргүзүлгөн. Орус жазуучуларынын чыгармаларын системалуу түрдө которуу 1930-жылга чейин жеткиликтүү даражада күчөй алган жок. Бул биринчиден, кыргыз акын-жазуучуларынын орус тилинен тааныштыгы начар экенинен, экинчиден, котормо искусствосунун техникасы менен жакшылап тааныштыгы жоктугу себеп” деп, жазат адабиятчы К. Рысалиев.

Кыргызстан облустук партия комитети 1934-жылдын 7-пленумунун токтомунда А. С. Пушкин, Ю. Лермонтов, А. М Горькийдин чыгармаларын которууну тезинен колго алуу жөнүндөгү чечиминен кийин гана жанданат.

Көркөм котормонун өнүгүшү кыргыз совет адабияты үчүн маданий карым-катнашты күчөткөн, адабий баалуулуктарды өз ара алмашууну активдештирген, ошонун натыйжасында адабияттагы өз ара таасир этүүнүн, өз ара байланышуунун байышына жол ачкан. Ошол байланыштын ар тараптуу тереңдеши жаңы метод, жаңы усулдарды, жаңыча изденүүнүн чектерин белгилеген жана табылгаларды алып келүүгө жол ачкан. Эки элдин адабиятын гана жакындаштырбастан, акын-жазуучулардын ортосундагы адабий байланышты чыңдаган, пикир алышууну, тажрыйба алмашууну жакшырткан.

Көркөм котормонун сан жагынан өсүшү анын сапаттык деңгээлин жогорулатууга негиз түзгөн. Көркөм котормодо башка элдин тарыхын, маданий өнүгүшү менен анын психологиялык өзгөчөлүгү, менталитети, эмоционалдуу көркөм дүйнөсү менен тааныштырат. Мына ушул вазыйпаны котормочу аткарат. Котормочуга коюлган талаптар, милдеттер жөнүндө өзүнчө сөз кылабыз. Ал түпнусканын (оригинал) улуттук духун, ошол элдин каада-салтына, үрп-адатына тиешелүү жагдайларды ачык, так берип, колоритин бузбай, алымча-кошумчасыз, эч бир жерин өксүтпөй-кемитпей толук берүүгө милдеттүү.

Көркөм котормого олуттуу мамиленин орчундуу эки маселени илимпоз -адабиятчы А. Садыков³ деген эмгегинде кыргыз көркөм котормо тарыхындагы эки этапты белгилейт. Биринчиси, 1954-жылкы СССР жазуучуларынын 2-сьезди, экинчиси, 1958-жылы Москвада өткөн кыргыз адабияты жана искусствосунун 2-декадасында орус тили улуттар аралык

байланыш кызматын өтөп баштагандан кандай жетишкендиктер болгонун, “Орус тилине которуу- бул улут жазуучулары үчүн дүйнөгө ачылган дарбаза” деген ураандын турмушка кандайча ашырылганын кыргыз адабиятынан алгачкы үч роман; [“ Кең-Суу, “Узак жол”, “Каныбек” жана башка бир нече повесттер, ошондой эле “Алтын кыз”, “Ажал ордуна” музыкалуу драмалары сахнага коюлган] орус тилине которулганын, ошол көркөм котормолордун сапаты кандай болгонуна токтолуп өтөт. Кыргыз адабиятынын тарыхында алгачкы жолу Т. Сыдыкбековдун “Тоо арасында”, С. Сасыкбаевдин “Түпкүрдөгү нур”, К. Жантөшевдин “Каныбек”, Ч. Айтматовдун “ Асма көпүрө”, “Ак жаан”, “Түнкү сугат” деген чыгармаларына сын-пикирлер айтылат. Ал эми поэзиядан С. Эралиевдин “Ак Мөөр” поэмасына, А. Осмонов менен Ж. Бөкөнбаевдин ырларына, поэмаларына талдоо жүргүзүлөт, сын- пикирлер, сунуштар айтылып, айрыкча Т. Сыдыкбековдун чыгармасында кыргыздын турмушунун майда деталдарын жакшы билгенин орустун көрүнүктүү жазуучусу М. Шолоховго жакындаштырат, А. Осмоновду көркөм форма жактан бир топ эксперимент жүргүзгөнүн белгилеп, ырларына жогору баа беришет. Адабиятчы А. Садыков кыргыз жазуучуларынын чыгармаларын талкуулаган стенограммадан алынган материалдарды орусчадан кыргызчага которуп берген. Орус жазуучусу С. Бабаевский Т. Сыдыкбековдун романы жөнүндө айтып келип, мындай дейт: “Китеп канчалык жакшы которулса, ал сүрөттөгөн элдин жашоосу, жазуу стили менен манерасын, жазуучунун өздүгүн жана бейнесин ошончолук кененирээк ачып берет”.

Ал эми жазуучу В. Журавлёв Ж. Бөкөнбаевдин поэзиясына жогору баа берген, ошондой эле А. Осмоновдун поэмаларына “ Ал дүйнө таанымы толук акын болгондуктан, Алыкул Осмонов кыска поэмасында турмуштук фактыларды келтирүү менен ачык, көтөрүңкү жана романтикалуу маанайда көп нерсени эң сонун бере алган” (17-бет) деп, суктануу менен сүйлөгөн. Демек, стенограмманын материалдары айтып тургандай, Москвада өткөн кыргыз адабияты жана искусствосунун 2-декадасында кыргыз акын-жазуучуларынын орус тилине таржымаланган чыгармаларынын сапаттык деңгээли орус адабиятынын алдыңкы өкүлдөрүнүн жакшы баасына татыктуу болгонун кабарлайт, бул деген көркөм котормо жанры адабияттын тарыхы, басып өткөн жолу менен кошо жашап, өсүп-өнүгүп келгендигинин фактысы. 2-декадада котормочу өзүнүн стилине салып, түп нусканын оригиналдуулугун жоготуп коюшу жакшы эмес, андыктан котормочу башка улуттун өкүлүнүн тилин билиш керек, Я. Смеляков: “котормочу эки тилди билсин”, “котормодогу ыргакты бузбаш керек” деген сыяктуу көркөм котормого коюлган талаптар, принциптер жөнүндө да сөз болот.

Мына ушул тарыхый окуяга улай эле, 1951-жылы Кыргызстан жазуучулар союзунда⁴ “Көркөм адабий китептерин которуунун сапатын жакшыртуу боюнча” жазуучулар союзунун Башкармалыгынын кеңири заседаниеси болуп өтөт. Кыргызстан жазуучулар союзунун Башкармалыгынын төрагасы К. Баялинов “Көркөм адабияттын котормолорунун сапаты жөнүндө” доклад жасайт. Мындайча айтканда, 1924-жылдан башталган көркөм котормо жанрынын элүүнчү жылдарга чейинки сапатына (толук болбосо да), өсүү-өнүгүү жолуна

жана талаптарына анализ жасалат.

А.С. Пушкиндин бир томдук поэзиясын, “Евгений Онегин” романын, Л. Н. Толстойдун “Согуш жана тынчтык” романынын I-II томдугун, Н.В. Гогольдун “Ревизор”, “Үйлөнүү” А.Н. Чехов, И.С. Тургенев, А.С. Грибоедов, А.Н. Островский, М. Горький, В. Маяковскийдин чыгармалары; М. Шолоховдун “Көтөрүлгөн дың”, А. Фадеевдин “Кыйратуу”, Б. Катаевдин “Полктун уулу”, М. Бубеновдун “Ак кайың”, К. Симоновдун “Күн-түнү менен” чыгармалары жакшы которулганы белгиленет. Ал эми Батыш-Чыгыш адабиятынын ири өкүлдөрү Ш. Руставелинин “Жолборс терисин жамынган баатыр”, У. Шекспирдин “Отелло”, “Гамлет”, Г. Низаминин “Хосров жана Ширин”, А. Навоинин “Лайли Мажнун”, Ги де Моппсан, Дж. Лондондун чыгармалары талапка ылайык таржымаланганы айтылат.

Котормолорду тандоо, кимдерди которуу зарылдыгы жазуучулар союзу менен мамлекеттик басмакананын макулдугу менен жүргүзүлгөндүгү, планга киргизилип, котормочуларга айлык маяна жана гонорар (сый акы) төлөнгөнү кыскасы, мамлекеттик план-тапшырманын негизинде болгону да бул жанрдын өсүп-өнүгүшүнө белгилүү даражада салым кошкон. Жогоруда айтылган жыйында: Жазуучулар союзунун Башкармалыгы Кыргызстан мамлекеттик басмаканасы менен бирдикте которулуучу материалдарды квалификациялуу, маданияттуу, тилди, турмушту, элдин мүнөзүн жакшы билген котормочуларга берүүгө милдеттүү” деген чечим чыгарат. Орус тилинен кыргыз, кыргыз тилинен орус тилине жакшы которулган чыгармалар; С. Бектурсуновдун “Л. Н. Толстойдун “Согуш жана тынчтык”, О. Орозбаев которгон Р. Ролландын “Кола Бруньону” ошондой эле У. Абдукаимов, А. Осмоновдун котормолору мыктылыгы менен айырмаланып турат. Котормочу С. Сасыкбаев котормонун маанисине карап эмес, механикалык түрдө которо бергени сынга алынат.

Адабияттар

1. К. Чуковский: “Высокое искусство” [М. “Искусство”. 1964.]
2. Н. Любимов: “Несгораемые слова” [М. “Худ. литература”. 1983.]
3. М. Рылский: “Искусство перевода” [М. “Советский писатель” 1986]
4. А. Федоров: “Искусство перевода и жизнь литературы”, [Советский писатель, Ленинград отд, 1983]
5. Көркөм котормо тарыхы жана теориясынын маселелери. Бишкек. 2005.